

NAGY ZSOLT*

A globalizáció jogszociológiai nézőpontból

A jogszociológia diszciplináris meghatározásának problémája, nevezetesen, hogy a jogszociológia tudománya elsősorban a jogfilozófiából „csepegett le” tudománytörténeti szempontból egyértelmű, ugyanakkor viszont szintén egyértelműsíthető az az általános szociológiára vetített álláspont, miszerint ez a tudományterület a szociológiának a jogra vonatkoztatott reflexiója. Am pont a fentiek mutatják meg leginkább, hogy honnan, miből, milyen körülményekből következik, hogy eme a szociológiának „alárendelt”, a szociológiának a jogra vonatkozó reflexiója mégis viszonylagos autonómiával bír. Ezzel párhuzamosan természetesen összefonódik/összefonódott más a joghoz közelebb álló tudományterületekkel is, mint például az összehasonlító jog vagy a nemzetközi jog (ami önmagában sem nélkülözi/nélkülözheti a szociológiai, kulturális, történelmi vagy akár antropológiai ismeretek meglétét). Továbbá éppen különféle a jogi intellektuális életben megjelenő mozgalmakkal, mint például a kritikai jogi tanulmányok, a jog gazdasági felfogása vagy éppen a jog és irodalom, jog és nyelv, etc. Mindenesetre *Ehrlich* szavai szerint annyi elmondható, hogy bármilyen különféle irányvonalak is találhatóak a jogszociológia tudományának világán belül – és ezek a különféle elgondolások legyenek akár más diszciplinával is összefonódva – egyvalami közös: a jogszociológia tudományán belül „a jog változásának kérdése egyetlen központ irányába gravitál: emberemlékezet óta a jog nem az állam, hanem a társadalom függvényében definiálható, s emiatt napjainkban is abban keresendő”.¹

Ami a globalizációt illeti, a társadalomtudományi megközelítései többé-kevésbé három irányzatot fognak át. (a) Az úgynevezett hiperglobalizmus, mely szerint a nemzeti gazdaságot, kultúrát, etc. felváltja egyfajta nemzetközi transznacionális pénzügyi, intézményes, etc. háló.² (b) Az átalakulás pártiak, akik szerint a jelenlegi integrációs mechanizmusok precedens nélküliek, s ezzel párhuzamosan a politikai, jogi hatalmi kérdések legyenek azok lokálisak, nemzetiek vagy nemzetköziesek, a köztük lévő határok elvékonyodnak, elmosódnak. Mindkettőben az a közös, hogy a globalizáció minden hatását földrajzi, nemzeti határon átívelőnek – tehát nemzetköziesnek – gondolják. (c) A szkepticizmus, ami szerint a nemzetközi együttműködések tekintve semmi különbség

¹ EHRlich, EUGEN: *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1936. 390. p.

² BAUMAN, ZYGMUNT: *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szukits Könyvkiadó Szeged. 2002. 122–123. p.

nincs a korábbi, például az 1914 előtti állapotokhoz képest, vagyis a globalizáció csupán egy mítosz.³

S itt léphet, illetve lépett be – noha talán még mindig marginálisan – a jogszociológia, mely vizsgálhatja a társadalomban végbemenő kulturális változásokat, továbbá a spontán, és tudatos normaváltozásokat, illetve az ezekre adható válaszokat, azok jelentőségét, mértékét, „hasznosságát”, stb. Mindemellett kutatások készülhetnek arról, hogy a jog pro és kontra milyen mértékben jelentenek indukáló, vagy redukáló faktort a globális folyamatok szempontjából.

S a jogszociológia szempontjából a globális folyamatok tekintetében természetesen többféle kutatási irányokat és ezzel együtt felfogásokat találhatunk. Egyrészt melyek a jogászai hivatás határokön átívelő aktivitását hangsúlyozzák, másrészt a jogi eljárások és szabályok egyfajta „új rendjét” helyezik előtérbe. Harmadrészt érdemes kitekinteni néhány a globális folyamatokkal kapcsolatosan az állam szerepére, illetve az ahhoz köthető jogászságot, és azok képzését illető megfigyelésekre.

I. A jog, a jogi professzió és a nemzetállamok kérdése

Az első állásponton belül is természetesen többféle hipotetikus előfeltevések találhatók. Mindenekelőtt ebben a „kategóriában” leginkább elterjedt gondolati fonal a következő, elsősorban tételes jogi diszciplínák körül orientálódnak: nemzetközi közjog, nemzetközi magánjog, ezzel összefüggésben a kollíziós jog, és természetesen az összehasonlító jog. Már csak a jogi tárgy megnevezéséből is kitűnik, hogy olyan kérdések „kerülnek terítékre”, melyek függetlenek a nemzeti szuverén hatalomtól, vagy – ha tesszük – „felülemelkednek” a szuverén hatalmon.

(1) E modell szerint a nemzetközi közjog olyan jogi kereteket ad, mely ellátja (háború és béke esetén is) azokat a kormányzati interakciókat, melyek államok, illetve nemzetközi szervezetek között felmerülhetnek. Ezek történhetnek persze a hagyományos nemzetközi jogi kapcsolatok keretei között (diplomáciai kapcsolatok, diplomáciai védelem, stb.) de történhetnek úgynevezett kormányközi szervezetek keretei között is. Ez utóbbi pedig azért is érdekes, mert minden ilyen szervezet megalkotja saját rendszerét, intézményeit, és saját jogi rendjét (mely persze elvileg nem térhet el a nemzetközi jogi szabályoktól, szokásoktól). Sőt az ilyen szervezetek kvázi jogalkotási hatalommal bírnak, mely hatalom természetesen fejleszti a nemzetközi jogot, egyúttal meghatározza saját működésének normáit is.

A nemzetközi magánjog szintén egy jelentős jogi elem lehet a globális folyamatoknak, hiszen önmagában megmutatja a határokon átívelő folyamatokat, mely elsősorban

³ Norman Angell a korabeli híres szakértő a következőket írta „Az illúzió kora” című munkájában: „a jelentősebb európai gazdaságok összefonódásának foka immár elképzelhetetlenné tett egy háborút”. WENT, ROBERT: *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*. Perfekt Budapest 2000, 176. p. Ezeket a sorokat néhány hónappal azelőtt vetette papírra, mielőtt az Osztrák-Magyar Monarchia ágyúí – a történelem egyik legnagyobb fegyveres konfliktusának nyitányaként – 1914. július 28-án megkezdtek Belgrád bombázását. Másképpen, mint tanulság: egyrészt bizonyos jelenségek „csalókanak” tűnhetnek, másrészt a jelenségek értékelése sok esetben valóban szubjektív.

nem állami résztvevőket, hanem különböző jogi személyeket és természetes személyeket érint. Ez három kérdés körük artikulálódik. a) A nemzeti jogrendszerek konfliktusainak valamiféle feloldása. b) Irányadó szabályokkal látja el azokat az ítélkező fórumokat, elsősorban a bíróságokat, hogy olyan ügyekben járjanak el, melyek nem az adott ország területén történtek. c) Végül a nemzetközi magánjog elősegíti, hogy valamely hatóság döntését más országokban is elismerjék, illetve végrehatásához segítséget nyújtsanak. Ugyan a nemzetközi magánjognak még mindig területi eredete van, de kétségkívül már határokon átvélő relevanciája van.⁴

Az összehasonlító jog, pedig elsősorban – e szempontból legalábbis – azt mutatja meg, hogy a különféle jogrendszerek hogyan és miért eredményezhetnek hasonló vagy éppen ugyanolyan döntéseket. Amiből egyenesen következik a különböző nemzetek jogainak és jogi eljárásainak összehasonlítása, amiből pedig szintén következik a határokon átnyúló jogi interakciók többszöröződése, s ebből – többek között – eredeztethető a jogi rendszerek és szabályozások magasabb fokú integrációja. Amire leginkább praktikus példát Az Európai Unió Szolgáltat, mivel bármilyen hihetetlennek tűnik, de egyfelől a központi szabályozások (irányelvek, ajánlások, etc.) másfelől a különféle jogalkotási döntésekre való „egymásra figyelés” közelebb hozza a normarendszereket, és ennek tudományos alapját az összehasonlító jog és a jogszociológia teremti meg. Ahogy *William Twining* mondta: „a globalizáció megkövetel egy általános jogtudomány újraélesztését és a jog-összehasonlítás globális aspektusok szerinti újragondolását. Melynek eredménye egy teljesebb, a globális jogról szóló világgép kialakítása.”⁵

(2) S még mindig a jogászai hivatások határokon átvélő folytatoknál maradvá kutatások történnek a jogi praxis pragmatikus változásainak kérdései körül artikulálódó gondolati szálon, az államon kívüli szinten megavalósuló, elsősorban üzleti szabályzatokon alapuló regulatív rendszer körül. Három eklatáns példát érdemes megemlíteni.

Elsőként az üzleti élet szokásainak és inentől kezdve – ha tetszik – szabályainak harmonizációja, illetve a „közös praktikum” nemzetközi szervezetek vagy transznacionális cégek általi általános normáinak létrejötte, meghozatala. Mely szabályozások sok esetben törvényi erőt is kaphatnak.⁶ A második példa inkább az informális professzionális szokások megjelenésével kapcsolatos, melyek nemcsak egymás között érvényesülnek, de a még – amennyiben nem precedens-, illetve törvényellenes – bíróság előtt is érvényesíthetőek; vagyis végső soron a jogi ügyek „nemzetközi, de mégis lokális szintű megoldása” kerül előtérbe. A harmadik példa egyfajta delokalizált eljárás, ami ebben az esetben nem más, mint az arbitráció. Egy a feleken kívüli nemzet bíráiból álló döntőbizottság, melynek a felek (az eljárásban résztvevő különböző országok állampolgárai, cégei, vagy éppen az államok) alávetik magukat az arbitrációs bizottság döntésének.⁷

⁴ BOWERS, JAMES W.: *The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut*. 52 *Journal of Legal Education* 2002.; különösen 71–74. pp.

⁵ TWINING, WILLIAM: *Globalization and legal theory*. Butterworths London, Edinburgh, Dublin, 2000. 189–190. pp.

⁶ *English Lloyd Policy SG*, vagy a *Marine Insurance Act*, I. MUCHLINSKI, PETER THOMAS: *Globalization and Legal Research*. 37 *The International Lawyer* 2003. 227. p.

⁷ Vö.: TWINING 2000, különösen a 252. p., és általában a 9. fejezet, 245–257. pp.

(3) Ezt a gondolati irányt egyetlen eklatáns példával lehet kifejezni: ez maga az Európai Unió, vagyis a szupranacionális jog létrejötte és „felemelkedése”. Amit nem lehet egyértelműen nemzetközi jognak nevezni, ugyanakkor – a nemzeti jogrendtől némileg függően – felülemelkedik a nemzeti szuverenitáson is. Vagyis, ha tetszik, egyfajta exkluzív kompetenciája van a tagállamok jogrendszere felett, egy territorialitás feletti jogrend, ami újrendezi a meggyökeresedett” jogi gondolkodást. Mi több, az Unió sok esetben közvetlenül beavatkozhat azokban a kérdésekben, amikor a tagállam nem, vagy nem megfelelően teljesíti az előírt normát.

(4) A következő a különféle multilaterális szervezetek és azok normarendszereire vonatkozó ismeretszerzések: például az ENSZ keretei között lévő szervezetek, mondjuk az Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) továbbá a II. Világháború után létrehozott – elsősorban az emberi jogokat védő multilaterális organizációk (nemzetközi ökonómiai szervek, nemzetközi környezetvédelmi szervek, etc.).

(5) Ebben a gondolati szálban – egyébként empirikusan, számszerűen bizonyíthatóan – pedig elsősorban a különféle multilaterális egyezmények sokasodása és a nemzetek feletti organizációk szerepének erősödése jelenik meg. Amire talán a leglátványosabb példát jelentik azok a jogi normák, amelyek a II. Világháború utáni emberi jogok megjelenésében és különféle szabályozásokban való deklarálásában jelentek meg. De ide tartozik a nemzetközi munkajogi szabályozások és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet léte (ILO) illetve a nemzetközi gazdasági szabályok megjelenése.

(6) Meglepőnek tűnik, de a jogszociológiai vizsgálatok, már csak numerikus alapon is kimutatták, hogy elkezdődött a nemzeti, illetve regionális jogok és a nemzetközi normák harmonizálása, mely lényegében egy új jogterületet kezd megteremteni. Amire legjobb példát a különféle nemzetközi gazdasági szervezetek jelentenek. A különféle jogok adaptálására pedig csupán néhány példa: az 1980-as Bécsi Egyezmény (*The United Nations Convention on Contracts for the International Sales of Goods*); az Egységes Kereskedelmi Kódex második szakasza, melyet a legtöbb amerikai állam hatályba léptetett; az amerikai alkotmány hatása a jogalkalmazásra; továbbá a WTO és a NAFTA létrehozása.

II. A jogi eljárások változásai

A jogi eljárások új rendje és metodológiája, és a globalizáció összefüggésein belül is természetesen többféle elképzeléseket találhatunk. Ebben az esetben sokkal inkább nem a „hivatalos” jogi szabályozások kerülnek fókuszpontba, hanem az informális „nem-hivatalos” regulák, mint például a gazdasági szokások, professzionális értékek, „megcsontosodott” jogi jellegű szokások, etc. S mint az előzőekben is láthattuk, itt is többféle irányzat található.

(1) Mindenekelőtt az empirikus narratíva mögött egy olyan „szellemiség” bontakozik ki, mely újradefiniálja a jogi és állami szuverenitást, és integritást. E megközelítés-

ből három elem emelhető ki: először is a jogrendszer és a földrajzi értelemben vett territorialitás kapcsolata. Másodsorban a globálisan megjelenő gazdasági folyamatoknak köszönhetően a jogi és gazdasági hatalom közötti viszony, illetve annak változása. Végül, pedig hogy miképpen lehet a demokratikus viszonyokat és az emberi méltóságot megőrizni egy globális társadalom és gazdaság keretei között.

Az első felvetés kétirányú trendet takar. Egyrészt megfigyelhető a jogi szabályozások decentralizációja párhuzamosan a lokális, szubszidiárius szabályozások – számszerűen kimutatható – növekedésével. Lokális szinten egyébként gondolhatunk egyszerű helyi közösségekre, városra, megyére, de akár nemzeti vagy regionális, illetve multilaterális szervezetekre. Vagy, ahogy *Neil MacCormick* fogalmazott ebben az esetben nem a szabályozások hierarchiájáról van szó, hanem sokkal inkább „egymást átfedő jogserű normák komplex interakciójáról”.⁸ Tehát a nemzetállami szabályozások szükségképpen erodálódnak. Minnek következtében egyre inkább szükségessé válik bilaterális vagy multilaterális szintű „határon átvelő” jogszolgáltatás, illetve a már meglévő, ilyen intézmények jogkörének növelése.

Ami a második, illetve harmadik trendet illeti, miszerint a jog delokalizációja, pontosabban a szupranacionális szabályok aktivitásának növekedése figyelhető meg; melyek elsősorban kormányközi szervezetek normatíváin keresztül érvényesülnek. (Gondoljunk csak az Európai Unió közvetlenül érvényesülő irányelveinek számszerű sokszorozódására, mely már-már az abszolutisztikus monarchiák dirigista felfogásával vetekszenek.) Ebben az esetben olyan nem kormányok által irányított vagy kormányközi organizációkról van szó, mely „területek feletti” (*supraterritorial*) jogi normatívákat hoznak létre, illetve alkalmaznak. Mindez – főleg, ha figyelembe vesszük az globalizáció gazdasági dimenzióját – ez egyfajta globális jogi pluralizmushoz vezet.

S akkor elegendő csak a különféle – egyébként világméretű, illetve a világot behálózó – mozgalmakra gondolni, mint a feminista vagy környezetvédelmi szervezetek, de ide tartoznak a különféle kereskedelmi szövetségek is. Mely utóbbi, például különösen az Egyesült Államokban elsősorban a lobbi-rendszereken keresztül meglehetősen komoly befolyást gyakorol az állami, politikai intézményekre igen.⁹ Az ilyen egyébként eredetileg lokális mozgalmak természetesen előbb-utóbb kapcsolatba kerülnek/kerültek egymással, s így a párbeszédre és az elvek ütköztetésén és harmonizálásán keresztül egy nemzetközi és meglehetősen demokratikus regulatív rendszer jelenhet/jelenik meg.¹⁰ Az ilyen szervezetek száma, pedig máris meglehetősen nagy, s évről évre növekszik, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a normák közti konfliktusok száma is növekedést mutat.

(2) A jogi metodológián belüli következő intellektuális irányvonal leginkább a területek feletti jogi megközelítésként aposztrofálható, amit már 1956-ban *Philip C. Jessup*,

⁸ MACCORMICK, NAIL: *Beyond the Sovereign State*. 56 *Modern Law Review* 1993, 10. p.

⁹ Ez természetesen egyáltalán nem újdonság, hiszen ilyen több száz évvel ezelőtt is létezett, mint például a *Levanthe* vagy a *Hanza* kereskedelmi, és mellelleg katonai, politikai szövetségi rendszer.

¹⁰ PICIOTTO SOL: *Network sin –International Economic Integration: Fragmented States and the Dilemmas of Neo-Liberalism*. 17 *Northwestern Journal of International Law and Business* 1996/1997. 1017. p., PICIOTTO, SOL: *Fragmented States and International Rules of Law*. 6 *Social and Legal Studies* 1997. 259. p.

mint „transznacionális jog” határozott meg. Eszerint a nemzetközi jog, illetve a nemzetközi jogforrások indukálói lehetnek egy olyan regulaív rendnek, melynek eredménye egyetlen jogrendszer, ami legalábbis a gazdasági és pénzügyi tranzakciókat sokkal hatékonyabbá teszi. Vagyis egyfajta – mellesleg már a középkorban is használt – univerzális kereskedelmi jogról (*Lex Mercatoria, Law Merchant*) beszélhetünk vagy, ahogy *Günter Teubner* mondta: kialakulóban lehet, egy olyan „jogi prototípus”, ami már nem hasonlítható egyetlen nemzet jogára, sem pedig a nemzetközi jogi normákra. Forrása inkább olyan – már csupán számszerűség alapján is megmutatható – csoportosulások, melyek önálló rendszerükön belül hozzák létre saját specifikus – már említett – jogi prototípusait. Ez az új kereskedelmi jog olyan normatív rendszert képez, ami mindenképpen kívül áll a formális állami jogon. De nemcsak a kereskedelemről vagy az üzleti érdekekről van szó; ezek a szabályok érinthetik például az emberi jogokat is. (Ahogy *Boaventura De Sousa Santos* írta a globális emberi jogok létrehozta egy kozmopolita morális normarendszert, továbbá a globális oktatás szféráját is.)¹¹

Ennek az új jogi szintnek a „kulcsa” a jogalkotás centrumának áthelyeződése. S valószínűsíthető, hogy a jogalkotás központja ebben az esetben már nemcsak, hogy nem a nemzeti parlament, vagy egyes globális szervezet, illetve kormányközi szervek, hanem ez a centrum egyszerűen áttevődik a közjogtól a magánjog irányába: magánigazgatás, magán-jogalkalmazás. (Ha erre empirikus példát akarunk hozni, elég csupán megnézni a transznacionális óriásvállalatok szabályait és azok alkalmazását, illetve, hogy ezek a normák az összpopuláció milyen óriási hányadára terjednek ki.) Ugyanakkor, ez persze nem jelenti a közjog teljes eltűnését, inkább a kétféle jogrend közti megkülönböztetés elhalványulását, a két szféra egymáshoz közeledését., vagyis a jogszociológiai trendből az következik, hogy államelméleti és jogelméleti szempontból az állam többé már nem a jog központi eleme, de azt sem lehet mondani, hogy diszfunkcionálissá vagy funkció nélkülivé válik. Végül tulajdonképpen kimondható, hogy a hagyományos állami jogszabályok a leginkább a már meglévő kontraktuális megállapodások, vagy akár érdekek, illetve értékek közötti viták eredményeképpen létrejött konvenciók „ünnepélyes” deklarációjának lennének tekinthetőek.¹²

(3) Ez az irányvonal a plurális jog elemeiből indul ki, ezért talán „a globalizáció és a jogi pluralizmusként” határozható meg. Ebben a koncepcióba tartozó jogszociológiai kutatások a jogi pluralizmushoz hasonlóan a kolonizált társadalmak jogi relevanciával bíró normáinak kutatásaiból indul ki. Ezekben a gyarmatosított társadalmakban mellett, hogy bizonyos társadalmi szférákban, intézményekben fennállt, illetve sok esetben fenn is maradt a gyarmatosítók jogának dominanciája; a gyarmattartók joga befolyásolta is a hagyományos normarendet. Ugyanakkor más társadalmi szférákban – noha a „külső” jogi influenza éreztethette hatását – ám a tradicionális normarend erősebben megmaradt, illetve az informális szokásjog is tovább működött. (Lásd a hindu vagy az iszlám jogot.) Azért, hogy az egész rendszer működőképes legyen szükséges volt a kolonizális jogot fejleszteni, változtatni, többek között úgy, hogy a hagyományos normákat el-

¹¹ SANTOS, BOAVENTURA DE SOUSA: *Toward a New Common Sense, Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. Routledge. New York. 1995.

¹² MUCHLINSKI 2003, 235. p.

ismerték és képesek voltak definiálni saját jogrendszerük hatásainak határait, aminek következtében megóvták a jogrendszer pluralitását. Természetesen azért, hogy egyrészt a gyarmati jog működhessen, másrészt végső soron azért, hogy a gyarmati rendszer fennmaradjon. Ennek nemzetközi, illetve globális jogi asszociációjára vonatkoztatva például *De Sousa Santos* „jogi integritást”, *Teubner* pedig „globális jogi pluralizmust” említi, mint a jogrendsert érintő megjósolható jövőt. Am ha ez utóbbi irányvonal, figyelembe véve a „bennszülött” lakosságra vonatkozó koloniális tapasztalatokat, jövőképeinek a következménye éppúgy lehet a szeparáció vagy éppen a szegregáció és az elnyomás is.

III. Az állam szerepének problémaköre

Az államra, illetve részben az állam „szolgálatában álló jogászságra nézve végzett kutatások is elsősorban a globalizációhoz köthetők; mint ez a következőben is látható. A jogászságot, s innentől kezdve természetesen a professzió-kutatáson keresztül a jogszociológiát különösképpen érintő kérdés az állam szerepének, illetve az államokban található jogász professzió szerepének megfogalmazása, melynek persze van jogelméleti, államtani, államelméleti, alkotmányjogi, tételes jogi relevanciája is.

A megváltozott államjogi és társadalmi helyzethez kapcsolhatóan *Zygmunt Bauman* éles megfogalmazása eklatáns példát mutat: „a szuverenitások névlegessé, a hatalom névtelenné, a helye pedig üressé vált”.¹³ Mivel a gazdasági globális kapcsolatok a társadalomban döntőnek bizonyulnak, ám az ezekből adódó konfliktusok „megfelelő intézményesítése hiányzik”, s a globalizálódás „nem vezet „automatikusan a gazdasági formák és a jogintézmények konvergenciájához”. „A nemzetállam és joga és jogászsága tehát egyre kevésbé alkalmas az új szabályozási szükségletek kielégítésére, ezért elméleti tisztázást is igényel a nemzetállam jövőjének, a transznacionális jogrendnek és politikai berendezkedésnek a kérdése.”¹⁴ Továbbá ehhez kapcsolódik az elsősorban jogszociológiai, de – legalábbis részben – jogelméleti és államelméleti kérdéseket is felvető *Volkmar Gessner* és *Ali Cem Budak* szerzőpáros által megállapítottak, miszerint a tradicionális jogállami modellek és elméletek kiegészítésekre, változtatásokra szorulhatnak, s ez fordulatokat idézhet elő a modern jogelméletekben és a jogászság szemléletében is, melyek a klasszikus elvekhez hasonlóan jelenleg nem tudnak mindenben megfelelő választ adni napjaink globális jogi folyamataira.¹⁵

Ugyanakkor ezzel ellentétes elméleteket is találhatunk. Például *Catherine Valcke* többé-kevésbé *Paul Kennedy* a nemzetállamok tekintetében összegző megállapításával

¹³ BAUMAN 2002, 109. p.

¹⁴ SZILÁGYI PÉTER: *A jogbölcsélettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve*. Magyar Közigazgatás. LIV. Évfolyam. 3. szám. 2004. március, 141–147. pp., 141–142. pp. „*Non veritas, sed autoritas facit legem*. Ha oda az autoritás, hol a lex?” Uo. 141. p.

¹⁵ GESSNER, VOLKMAR AND BUDAK, ALI CEM: *Emerging Legal Certainty: Empirical Studies on the Globalization of Law*. Dartmouth Publishing Company, Aldershot, 1998. 12. p.

összhangban,¹⁶ egy olyan verziót tart a legvalószínűbbnek, amiben kiemeli, hogy legyen a globalizáció hatása bármilyen erős is, a nemzetállami formáció marad az esszenciális politikai egység.¹⁷ Továbbá ugyan kétségtelen, hogy a transznacionális – akár formális értelemben vett, és professzionális, a transznacionális tranzakciókhoz értő jogászok által kidolgozott, tehát jogi keretek között történő – kapcsolatok egyre sűrűbbek, számosabbak, csak az államok képesek a szerződések tényleges kikényszerítésére, a tulajdonjog garantálására, vagy a szociális biztonság megteremtésére, illetve fenntartására.¹⁸ Az persze látható, hogy az egyre gyakrabban megújuló kommunikációs technológia, vagy az internacionális piac gyengíti az állam – főleg klasszikus értelemben felfogott – szerepét, ám a demokratikus autoritás egyetlen birtokosa továbbra is az állam marad.¹⁹ Így azonban felmerül a kérdés: vajon létező folyamatról beszélhetünk, illetve van e valamilyen komoly hatása a globalizációnak? Ezek megválaszolása önkényes kritériumok felállításától függ. Önkényes a gazdaság internacionalizálódásának egy bizonyos szintjétől „globális gazdaságról” beszélni, s önkényes a technológiai fejlettség egy bizonyos szintjét küszöbként felállítani, stb., mégis a szakirodalom többsége (még a szkeptikusok is) egyetért abban, hogy a hetvénes évektől kezdődően megváltozott gazdasági feltételek, illetve tényleges gazdasági formációk és környezet jött létre, továbbá, hogy a társadalom is jelentős átalakuláson ment, illetve megy keresztül. S így ennek a folyamatnak szükségképpen beszélhetünk jogi, illetve a jogászság attitűdjére vonatkozó relevanciájáról, s a kérdés inkább az, hogy milyen mértékűnek kell lennie a jogi változásnak.

Ugyanakkor, akár kritikaként is megfogalmazható, hogy a jogszociológia még mindig nehezen lépte túl a nemzetállami kereteket, mint ahogy a globalizáció és a jog összefüggéseit vizsgáló, többek közötti neves kutatók, mint ezt például *Yves Dezeleay*, *Bryen Garth* vagy éppen *Volkmar Gessner* is megállapították. A globális folyamatok meglétében és alakulásában a jog fontossága tagadhatatlan, mégis a szociológia tudománya sok esetben ezt a tényt elhanyagolja, következésképpen a jogszociológiának ezen a területén folytatott kutatásai az „elvárásokhoz képest” elmaradnak.²⁰ Noha pont az előbbiek miatt nyílna szélesebb lehetőség a jogszociológia előtt, mivel „a gazdasági globalizáció nem érthető meg a globális üzleti szabályozások nélkül, illetve a globalizáció jelensége nagymértékben függ a piacok jogi konstrukcióitól. Vagy például a kulturális globalizáció nem magyarázható anélkül, hogy figyelmet fordítanánk a szellemi alkotások jogának institucionalizációitól a nemzetek feletti szervezetekben, vagy sérülékenyebb társadalmi csoportok védelme immáron nem képzelhető el a nemzetközi büntető- vagy

¹⁶ Paul Kennedy összegző álláspontja az, hogy „bár a nemzetek feletti irányzatok gyengítették az állam önállóságát és szerepét, nem jött létre megfelelő pótlék, amely helyettesíthetné mint olyan alapvető egységet, amely választ ad a világban végbemenő változásra”. KENNEDY 1992, 130. p.

¹⁷ VALCKE, CATHERINE: *Global Law Teaching*. 54 *Journal of Legal Education* 2004. 160. p.

¹⁸ A hivatkozott „jóslat” FUKUYAMA, FRANCIS: *The End of History and the Last Man*. Avon Books Inc. New York, 1992 című munkáján alapul. Magyarul ld. *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa könyvkiadó. Budapest. 1994. *Fukuyama* könyvében a Szovjetunió összeomlásakor a korszellemnek megfelelően dolgozta ki tézisét, miszerint elérkezett a történelem vége, a magángazdaság kétségtelenül győzedelmeskedett.

¹⁹ VALCKE, CATHERINE 2004, 167. p.

²⁰ GESSNER, VOLKMAR AND BUDAK, ALI CEM 1998.

humanitárius jog nélkül vagy a nemzetközi bírói szervezetek nélkül.”²¹ Következésképpen, az ezeket tanulmányozó diszciplína, a jogszociológia nélkül.

IV. A jogászság és a globális trendek viszonya

Jelen vizsgálatok csomópontja kifejezetten a jogászi professzió szociológiájához, illetve a laikus és professzionális jogi szemlélet feltérképezéséhez kapcsolódik. Ez elsősorban empirikus adatokra támaszkodó a jogászság számának, a szabályozások mennyiségének és a jogi kultúrára vonatkozó kutatásokban teljesedik ki. Mely utóbbi nem feltétlenül kötődik a globalizációhoz, ám azzal mindenképpen összefüggésben van.

A jogászi professzióhoz való tatózás elsősorban a képzéssel, illetve a képzés végzetével kezdődik. Erre egy történeti empirián alapuló elméletre eklatáns példa *William B. T. Mock* – elsősorban a jogi oktatást érintő – összehasonlító elemzése, aki az információs technológia fejlődését, s annak a jogi oktatásra gyakorolt hatását az ipari forradalom indukálta változásokhoz hasonlítja. Ugyan az ipari társadalom megjelenésével a jogászképzés még sokáig az agrárelvek szerint folyt, ám az átalakulás elkerülhetetlenül meghozta az új tárgyakat tartalmazó struktúrát (munkajog, társasági jog, etc.), továbbá átformálta a hagyományos tárgyak tananyagát.²² Hipotézise szerint az utóbbi évtized „technikai forradalma” hasonló helyzetet teremtett, és a tradicionális képzés szintén lassú reformokon fog keresztülmenni: egyfelől új tárgyak jelennek meg, mint a komputer jog, *internet* jog, másfelől a meglévő stúdiumok az információs társadalom értékeinek megfelelően módosulnak. Másképpen: előtérbe kerül az információt, mint a társadalom új szervező elvét számításba vevő jogi gondolkodás átadása (a jogalkalmazásban az egyes jogágak szabályozásainak már sokszor adaptált a gyakorlatra vonatkozó analógiáinak ismertetése, arra vonatkozó készség kialakítása, például a tulajdonjog esetében az információ, mint tulajdon kérdése, vagy az információkkal való visszaélés, és a büntetőjog relevanciája).²³

Ami a társadalomban végbemenő változások jogi relevanciáját illeti, a kutatások elsősorban a technikai fejlődést (személyi számítógépek, Internet, telekommunikációs eszközök, stb.) helyezik középpontba. S ehhez kapcsolják azokat a jogi folyamatokat, melyek a technika, illetve társadalmi változásokat hivatottak szabályozni, más néven „kordában tartani”. Ezek a jogi változások, pedig a standardizáció, mely elsősorban a különféle termékek produkálásának és megjelenésének egyneműsítését jelenti. Továbbá a harmonizáció, ami a különböző kormányok által hozott szabályok konvergálására koncentrál. Ezen kívül a privatizáció, mely jogi szempontból valójában a szabályok sokasodását okozza, hiszen amennyiben a különféle szervezetek kikerülnek az állam hatásköre alól, ezzel párhuzamosan egyre több állami normával próbálják garantálni azok megfelelő működését. Másfelől pedig a privát szektor is egyre több szabályt hoz saját belső működésének biztosítására. (Mellesleg ezzel ellentétes folyamatot is megfigyel-

²¹ HALLIDAY, TERENCE C. AND OSINSK, PAVEL: *Globalization of Law*. 32 Annual Review of Sociology 2006. 447. p.

²² Vö. MOCK, WILLIAM B. T.: *Informing Law Curricula: Modifying First-Year Courses to Reflect the Information Revolution*. 51 Journal of Legal Education 2001. 554–556. pp.

²³ Uo. 554–567. pp.

hetünk, mint a liberalizáció és dereguláció, mely az állam kivonulását jelenti elsősorban a szociális és a gazdasági szférából.)²⁴ A szabályozások növekedésével pedig természetesen a jogászság létszáma is megemelkedett; s azt az erre vonatkozó jogszociológiai kutatások egyértelműen megmutatják.

Az ismeretszerzések eredményét talán rendkívül „élesnek” tűnő megállapítással lehet összefoglalni: „a világ túlszabályozottá vált”. Ez jelenti – egy kissé leegyszerűsítve, ám a továbbiakban részletesen kifejtve – egyfelől a jogszabályok megsokszorozódását, másfelől a jogásztársadalom létszámának és természetesen társadalmi súlyának a növekedését. *Marc Galanter* alapján ezt kissé komplexebben megvilágítva a következőket lehet megállapítani: 1. a jogról való információk mennyiségének és a hozzáférhetőség könnyebbé válásának 2. a jogászok és más a jogi professzióhoz köthető szereplők számának és produktivitásának; 3. a jogi eljárások sokasodásának (sűrűségének); 4. a jogszabályok mennyiségének és komplexitásának; 5. az autoritativ szabályok mennyiségének növekedését.²⁵

A kutatások egyértelműen megmutatták, hogy a laikusok számára a jogi ismeretek sokkal inkább hozzáférhetőek, ezzel párhuzamosan a jogról való tudásuk is megnőtt. Tömérdek jogi tárgyú, vagy jogi jellegű írásokat is tartalmazó újság, pamflet lát napvilágot. Továbbá az Internet lehetőségei is óriásiak – talán informatikai mértékegységekkel is csak becsülhetők – mennyiségű jogi adatot, ismeretet tartalmaz. E miatt már egyes szakértők a jog demokratizálódásáról beszélnek, ami nem jelent más, mint hogy a jog – mindenféle speciális szakértelem, képzés nélkül – elérhető bárki számára (feltétele csupán egy számítógép); a kliensek jogról való tudása megnőtt, vagyis „mindenki egy kicsit jogásszá válik/vált”.²⁶

Ami jogászság számát illeti, a különbség egyértelműen drámainak mondható, lényegét tekintve egyfajta „jogászi sokszorozódásról” beszélhetünk. S természetesen – elsősorban a privatizációval összefüggésben – más normák sokasodása is mérhető jelenségé vált. Ez természetesen magával hozza az eljárások számának növekedését is. Pontosabban szólva a két jelenség ti. a jogászok száma és az eljárások mennyisége szociológiai értelemben vett szoros pozitív korrelációja figyelhető meg.

S csak néhány empirikus példa figyelemreméltó lehet. Az elsődleges „jogásznagyhatalom” az Egyesült Államok jogászságának számbeli növekedése már közhelyszerű, mégis érdemes legalább egyszer ismét felidézni: 1960-ban 285,933, 1985-ben, pedig már 655,191 jogász praktizált, ami 129 százalékos növekedés. Ugyanez a növekedés figyelhető meg Ausztráliában is: 1961-ben 6636, 1985-ben 21,640 és 1999-ben 35,340. Ennél is meglepőbb, hogy egy teljesen eltérő, s a jogot háttérbe szorító jogi kultúra, a kínai jogászság növekedése: 1977-ben 7000, 1988-ban már 20,000, végül 1999-ben 150,000 a praktizáló jogászok száma. A sort lehetne folytatni Kanadával, az Európai Unióval, stb. Mindehhez szorosan kapcsolódik, hogy a jogásztársadalom részesedése a

²⁴ SHAMS, HERA: *Law in the Context of „Globalization” A Framework of Analysis*. 35 *The International Lawyer* 2001. 1603–1612. pp.

²⁵ GALANTER, MARC: *Law Abounding: Legislation Around the North Atlantic*. 55 *Modern Law Review* 1992. 1. p.

²⁶ Például csak Ausztráliában 1980-ban 25 jogi folyóirat létezett, ez a szám napjainkra 40. NAGY ZSOLT: *Metaszetek a jogásztársadalomról*. Pólay Elemér Könyvtára, Szeged, 2012. 127. p.

nemzeti jövedelemből szintén emelkedett, 1960-hoz képest 1985-ben a jogi jellegű szolgáltatásokból eredő nettó nemzeti össztermék (GNP) összege megduplázódott.²⁷

Ez természetesen magával vonta a jogásztársadalom korstruktúrájának megváltozását: a drámai növekedés az utóbbi évtizedben következett be, vagyis a fiatal, frissen végzett jogászok száma emelkedett, így egyúttal a jogásztársadalom átlagéletkora csökkent. E látszólag érdektelen tény mégis némiképp fontos lehet: a jogásztársadalom meglévő, hagyományos attitűdjeire kevésbé szocializált jogászréteg a tradicionális megoldások helyett egészen más kérdéseket preferálhat egy kialakult szituációra való reagálásnál, s ez akár drámai változásokhoz vezethet, melyek esetleg e nélkül nem következtek volna be.

A fentiek mellett a jogász tevékenység jellege is jelentős változáson ment keresztül: az utóbbi három-négy évtizedben a nagy ügyvédi cégek térnyerése figyelhető meg. Az Egyesült Államokban – ahol az ilyen típusú cégeknek egyébként is nagy hagyományai vannak – az 50 jogásznál többet foglalkoztató cégnél kevesebb, mint 3,000 jogász dolgozott, napjainkban pedig a 200 ügyvédnél többet foglalkoztató cégnél 35,000 jogász dolgozik. Mellesleg az ilyen nagyobb cégek abszolút számban is emelkednek, illetve a jogásztársadalom összevételéből az ilyen cégekre egyre nagyobb arány jut. S a globalizáció itt még inkább feltűnő adatokat produkál: a nemzetközi ügyvédi irodák száma 1965-ben gyakorlatilag nulla volt, 1995-ben már 5,000 ilyen ügyvédi céget regisztráltak.²⁸

A jogszabályok mennyiségének és az egyes szabályok tartalmának bővülése szintén szembevetendő körülmény. Ez a kontinentális jogrendszerekben nem okoz különösebb feltűnést, hiszen a tradíciótól nem áll távol új szabályok meghozatala, még akkor sem, ha ez esetlegesen a korábbi gyakorlattól eltérő mennyiségben történik. Ugyanakkor semmivel sincs kisebb jelentősége, mint a nem kontinentális rendszerekben, mégis sokkal inkább a *common law* országokban okoz nagyobb feltűnést, hiszen ez abban a jogi kultúrában nemcsak pusztán mennyiségi növekedést jelent, hanem arányeltolódást is: az elsődleges jogforrások (pl. esetjog) fokozatosan alárendelt szerepbe kerülnek a másodlagos jogforrásokhoz képest, vagyis alkalmazásuk tekintetében fordított arányosság állapítható meg, ami korábban elképzelhetetlen volt a *common law* jogászok gyakorlatában. Csak példaként említhető, hogy a kanadai „törvénykönyvek” (*Revised Statutes of Canada*) száma az 1970-es kilencről 1985-re 13-ra emelkedett, vagy az Egyesült Királyságban az éves törvénygyűjtemény (*statute book*) 1950-ben 745 oldalt tett ki, míg 1980-ban már 1,525 oldalt számolt, de talán az ausztrál példa a legkirívóbb: 1973-ban 221 nemzetközösségi törvény (*Commonwealth Act*) lépett életbe 1,624 oldallal, 1991-ben ugyan csak 216 ilyen jogszabály látott napvilágot, ám terjedelmük elérte a 6,905 oldalt.²⁹

Az autoritással bíró szabályok sűrűségének növekedése szintén megfigyelhető mind a kontinentális, mind a *common law* országokban, ám itt is az előzőekben kifejtettek

²⁷ HAIGH, RICHARD: *Of Law, Lawyers, Globalisation and Millenia*. 4 Deakin Law Journal 1997–2000. 93–96. pp.

²⁸ HAIGH 1997–2000, 97. p.; TOMASIC, ROMAN: *Globalization and the Transformation of Commercial and Legal Practice in the Asia Pacific: Opportunities and Challenges for Australian Commercial Lawyers and Their Clients*. 10 Corporate and Business Law Journal 1997. 97. p.

²⁹ HAIGH 1997–2000, 93–96. pp.

irányadóak, vagyis mindez szembetűnőbb az utóbbi jogi kultúrában. Míg a kontinens országai esetében a jogforrási hierarchia magasabb szintjén megjelenő szabályok mellett az alacsonyabb szintű, partikuláris szabályozások megszokottak voltak, addig a *common law* területeken a kormányzat illetően jogalkotása – ha ugyan létezett is – messze alulmaradt a kontinenshez képest, továbbá az ún. (köz)igazgatási jog (*administrative law*) csak az utóbbi néhány évtizedben fejlődött ki teljes, végeredményben a kontinens jogi kultúrájához némiképp hasonlóságot valójában. Manapság pedig teljesen természetesen használják nemcsak a kifejezést, hanem az ezzel a kifejezéssel takart normákat is: büntetés-végrehajtásra, szociálpolitikára, egészségügyre, környezetvédelemre, etc. vonatkozó szabályozások. Mi több más olyan társadalmi intézmények, melyek korábban esetlegesen morális szabályokkal vagy szokásokkal voltak lefedve szintén kvázi pozitívalódott normák formájában szabályozottak, s ez még akkor is lényeges momentum, ha az említett szabályokat nem állami autoritás hozta létre vagy éppen államilag nem feltétlenül kikényszeríthető (ilyennek tekinthető a művészetek bizonyos ágai, sport, etc.). Mindehhez hozzátehető az a már sokat elemzett tényező, hogy a magánszféra (gazdasági társaságok, jogi személyek, etc.) egyfelől szintén egyre inkább tárgyát („célpontjait”) képezik az állami szabályozásoknak, másfelől az említett szervezetek is a jogszabályokhoz hasonló belső normákat alkotnak, melyek nagyon sok tekintetben a tradicionális normákhoz hasonlóságot. Ez utóbbi tényezőt a szakterminológia a szervezetek jogaként említi, s mennyiségükben és a magatartások befolyásolása tekintetében egyre erőteljesebb jelentőségre tesznek szert. S, hogy a globalizáció se merüljön feledésbe mindez érvényes a transznacionális vállalatokra is, melyek normáit így még a nemzeti szabályok sem feltétlenül tudják felülbírálni, megváltoztatni.³⁰

Ám mégis talán a legfontosabb dolog, ami a kutatások során szembetűnik, az a professzionális jogi kultúra jogszemléletének egy igen érdekes kérdésben történő átalakulása: angolszász viszonylatban az ésszerűség (*common sense*), illetve kontinentális értelemben az igazságra, kiszámíthatóságra való törekvés tradicionális felfogásában történő változás. A középkorban a képzés a filozófiai, a jog szempontjából erkölcsfilozófiai diskurzus realizálásának, illetve annak a hallgatók irányába történő közvetítésének színhelyei, „szentélyei” voltak, a praxis a pozitív szabályok alkalmazását is ennek fényében végezte. A korabeli jogtudósok (*doctorok*) a jogra nem, mint igazgatási eszközre, hanem mint az „igazság”, „az igazságra való törekvés művészetének” tekintett, a filozófiához, teológiához közel álló tudományra néztek. Nos természetesen a jogpozitivisták szemlélet ezt némileg megváltoztatta, ám a jog kiszámíthatósága, az elsősorban a jogdogmatika biztosította kalkulálhatósága, előre kalkulálhatósága elsődleges szemponttá vált, s ezt napjaink jogelméletei is fő szempontként kezelik.

A laikus jogi kultúra a jog fontosságának megnövekedésével éppen nagyobb vagy a megszokottnál alacsonyabb szintű reverenciát tanúsíthat a jogászság iránt, de bárhogy is alakul ez a szemlélet egyetlen dolog bizonyos: a jog kiszámíthatóságának csökkenése, bizonytalanságának megnövekedése. S a különféle jogalkalmazási szereplőknek (elsősorban a globális vállalatoknak) a versenyben való minél hatékonyabb érvényesülés miatt legfőbb érdeke a jogforrások, és a jogalkalmazás fölötti kontrol kialakítása. Vagyis a jogászság innentől kezdve a jogra már nem, mint az igazságosság pozitív vagy elvszerű

³⁰ KULCSÁR KÁLMÁN: *A jogszociológia alapjai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1976, 188. p.

letéteményesére tekint, hanem egyszerű fegyverre, mely az elsőbbség érdekében bevethető, használható vagy éppen semlegesíthető.

A jog kevésbé flexibilis világában, a jogásztársadalom attitűdjeiben korábban elképzelhetetlen változásokat mindenképpen megfelelően jellemzik *Marc Galanter* szavai: „A jog világának szereplői számszerűségükben megnövekedtek, rétegeik sokszínűségében gazdagabbakká váltak, ehhez kapcsolódóan a jogelvek megsokasodtak, a jogról rendelkezésre álló információ, a jogi szolgáltatások, a jogászok tevékenysége kitágult – s mindezek megsokszorozták az előre nem látható párhuzamos jogi jelenségeket és ösztönzik mindazokat az elméleti vállalkozásokat, melyek aláássák a hagyományos elméleteket, elveket, szabályokat és gyakorlatot (...) valaki joga egyre inkább véletlenszerűvé, esetlegessé válik.”³¹

³¹ GALANTER 1992, 14. p.